

Історія

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Університет економіки і підприємництва*

Mulyar Anatoly

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
University of Economics and Entrepreneurship
ORCID: 0000-0002-7629-301X*

**РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ ТА ЙОГО РОЗВИТОК У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД
(1862-1872 рр.)**

**HANDICRAFT PRODUCTION IN THE TERRITORY OF PODILLIA
PROVINCE AND ITS DEVELOPMENT IN THE POST-REFORM
PERIOD (1862-1872)**

***Анотація.** Реформа 1861 року в Російській імперії суттєво змінила правовий статус селян-ремесників, надавши їм можливість свободи переміщення та вибору місця проживання і роботи. Ці зміни призвели до часткової міграції ремісників до міст, що вплинуло на соціально-економічний ландшафт регіону. Попри це, технологічний рівень ремісничого виробництва в Подільській губернії залишався низьким, ґрунтуючись на ручній праці, що обмежувало розширення виробництва та підвищення продуктивності. Ремісники, які володіли високою кваліфікацією, дотримувалися традицій, а організація їхньої праці була переважно індивідуальною або сімейною, що забезпечувало контроль над виробничим*

процесом. Кількість ремісників у різних повітах губернії варіювалася, впливаючи на їхню частку в загальній чисельності населення. Форми збуту продукції також демонстрували різноманітність, де одні ремісники зосереджувалися на виробництві, а інші самостійно займалися виготовленням та збутом товарів, що свідчило про різні підходи до ринку та конкуренції в ремісничій галузі.

Ключові слова: ремісниче виробництво, природні ресурси, пореформений період, майстерні, наймані робітники, сільськогосподарське виробництво, майстерність.

Summary. The reform of 1861 in the Russian Empire significantly changed the legal status of peasant artisans, giving them the freedom to move and choose their place of residence and work. These changes led to a partial migration of artisans to cities, which affected the socio-economic landscape of the region. Despite this, the technological level of handicraft production in Podillia province remained low, based on manual labor, which limited the expansion of production and productivity. Highly skilled craftsmen adhered to traditions, and their work was organized mostly on an individual or family basis, which ensured control over the production process. The number of craftsmen in different districts of the province varied, affecting their share in the total population. The forms of product marketing also demonstrated diversity, with some artisans focusing on production and others independently manufacturing and marketing goods, indicating different approaches to the market and competition in the craft industry.

Key words: handicraft production, natural resources, post-reform period, workshops, hired workers, agricultural production, craftsmanship.

Постановка проблеми. Попри давню історію ремесла на Поділлі та його важливу роль у соціально-економічному розвитку регіону, історичні дослідження цього явища часто носили поверхневий та випадковий

характер. Відсутність систематизованих даних та аналізу призвела до неповного розуміння впливу ремесла на життя місцевих жителів та його еволюції у пореформений період. Це дослідження спрямоване на вивчення історичного розвитку ремесла на Поділлі, його організаційних та технологічних аспектів, а також впливу природньо-географічного середовища та реформ на цей вид діяльності. Основна мета статті полягає в тому, щоб заповнити прогалини в наявних знаннях та надати всебічний аналіз ремесла як важливого елемента соціально-економічної структури Подільської губернії.

Методологія дослідження базується на використанні історичних, статистичних, порівняльних, хронологічних та логічних методів.

Формулювання цілей статті. Заповнити прогалини в чинних знаннях та надати всебічний аналіз ремесла як важливого елемента соціально-економічної структури Подільської губернії. Визначити, як реформа 1861 року вплинула на становище селян-ремесників та розвиток їхнього виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації зосереджені на аналізі впливу реформи 1861 року, технологічного розвитку ремесел, організації праці та впливу природньо-географічного середовища на ремісничу діяльність. Значний вклад у дослідження даної тематики зробили: Баженов Л.В., Боньковська С.М., Бойко Т.В., Горбань О.М., Іваненко І.В., Ковальчук О.В., Матейко К. І., Мельничук Л. Мироненко О.П., Петренко С.М., Прусевич А.Л., Рибак І.В. та багато інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ремесло – це вид діяльності, пов'язаний з виготовленням предметів ручною працею за допомогою спеціальних інструментів та технологій. Ремесло на Поділлі мало давню історію. Ремісники формувались з поміж селян та містян, які у вільний від землеробських робіт час займались виготовленням необхідних для господарства виробів. Сировиною для ремесла слугували переважно

природні матеріали, такі як дерево, глина, метал та інші, та продукти сільськогосподарського виробництва (зерно, шкіра, вовна, льон, коноплі, буряк тощо). Ремесло ставило за мету виготовляти у невеликих обсягах ту продукцію, яка б задовольняла потреби місцевих жителів. У цій сфері зазвичай працювала одна людина або невелика група осіб, часто членів однієї родини. У пореформений період у виробничій сфері цієї галузі так нічого і не змінилось.

Технологічний розвиток ремісництва на території Подільської губернії продовжував залишатися досить низьким та базувався на ручній праці. Це і собі обмежувало обсяги виробництва та продуктивність праці. Ремісники мали високу кваліфікацію, і працювали за ремісничими традиціями. За організацією праці ця галузь була індивідуальною або сімейною, що дозволяло майстрам зберігати контроль над усіма етапами виробництва.

Реформа 1861 р. внесла істотні зміни у правове становище селян – ремісників. Вони (де-юре) отримали свободу та можливість вільно переміщатися, обирати місце проживання та роботу. Певна кількість ремісників отримала можливість переїхати до міста. Але фактично, процес звільнення, через невиписаність та заплутаність Реформи, не говорячи вже про обман поміщиків та лихварів євреїв, розтягнувся на кілька десятиліть [13, с. 32].

Скасування кріпосного права, хоч і дуже повільно, але все ж формувало ринок праці, де вчорашні кріпаки все частіше починали шукати роботу в ремісничих галузях.

Великий вплив на ремісничу діяльність у пореформений період продовжувало мати природно географічне середовище. У геогностичному відношенні Подільська губернія представляла деяку різноманітність: оголення гранітів, розвиток осадових третинних формацій пластів незрівнянно давніших осадових формацій. Вся площа губернії знаходилась

у двох річкових областях Чорноморського басейну: Дністровському та Бузькому. Ґрунт губернії складався переважно із чистого чорнозему. Під лісами знаходилось 413.322 дес. [4, с.197]. Саме з використанням природних ресурсів та їх переробкою була пов'язана більшість подільських ремесел. Якщо згідно з офіційними статистичними даними за 1862-1864 рр. у губернії нараховувалось 31 ремесло, а згідно з нашими підрахунками понад 42, то переробленням було зайнято близько 17 виробництв.

Дослідження ремесла та промислів в історіографії завжди носили поверхневий та випадковий характер, та базувались на свідченнях місцевих жителів. Такі відомості в більшості були уривчасті, і мали різний ступінь вірогідності. То ж ми спробували із розрізнених джерел зібрати єдину картину розвитку ремесла та промислів у пореформений період (1862-1872 рр.).

Таблиця 1

Ремесла Подільської губернії за 1862, 1863 і 1864 роки

Види ремесел	1862 рік			1863 рік			1864 рік		
	Майстер	Роб.	Учні	Майстер	Роб.	Учні	Майстер	Роб.	Учні
I. Ремесла з приготування їжі									
Хлібопекарі	172	62	66	168	66	51	185	114	65
Булочники	137	87	55	155	101	61	156	98	71
М'ясники	320	90	33	289	121	29	298	67	57
Кондитери	8	7	9	11	11	5	11	10	6
II. Промислово-будівельні ремесла									
Кравець	586	443	365	597	541	438	628	542	118
Швець	1084	687	463	976	619	591	1078	756	700
Кушніри	22	12	7	18	13	11	43	46	34
Рукавиці	2	2	1	4	4	3	4	7	3
Чоботар	183	111	87	211	203	154	229	138	168
III. Виробничі ремесла									
Пічники	138	76	63	112	88	40	96	86	47
Столяри	227	113	99	198	185	144	200	156	144
Мідники	68	26	35	61	39	34	61	45	39

Види ремесел	1862 рік			1863 рік			1864 рік		
Шорники	25	9	16	34	23	17	37	26	19
Каретники	15	14	11	16	25	16	16	25	16
Ковалі	131	98	77	132	115	107	137	120	113
Муляри	121	21	16	143	47	28	144	46	13
Чимбарі	247	157	82	118	74	38	69	69	67
Токарі	4	3	4	10	4	4	10	6	4
Слюсарі	25	9	11	29	10	9	30	14	13
Бондарі	96	54	46	134	60	57	161	97	78
Теслі	78	81	49	190	102	58	239	79	40
Гончарі	21	15	7	-	-	-	-	-	-
Фарбувальники	6	-	-	22	5	2	46	14	11
Лудильники	7	3	3	31	12	13	34	15	9
Ткачі	129	20	37	114	23	25	126	35	32
Інші ремесла									
Візники	261	3	2	265	24	-	276	19	2
Ветеринари	15	-	-	21	-	4	22	1	3
Годинникарі	42	6	9	39	11	12	42	16	16
Золотих справ майстри	36	15	20	45	19	18	38	17	11
Фортельпністи	1	-	-	4	3	2	2	3	2
Палітурники	19	3	12	43	14	15	47	21	26
Разом	4.243	2.252	1.704	4.207	2.580	1.998	4.484	2.803	2.342

У створеній таблиці не подані ще такі види ремесел: прядіння, в'язання на ручних станках та шпицях, мереживна справа, плетіння тасьм і поясів, плетіння сіток, в'язання рукавиць та пошиття «перчаток», приготування щетини, виробництво щіток, плетіння виробів із соломи, виготовлення сит і решета, виготовлення молочних продуктів, виробництво рослинної олії, нарізка тютюну, випікання бубликів та пряників, виробництво настоянок (переважно вишнівок), Виготовлення домашнього квасу, виробництво сальних свічок, плетіння мотузків, виробництво мішків, виробництво цегли, гутництво, лісопильне виробництво тощо. І на нашу думку, цей перелік можна ще багато доповнювати.

Аналіз даних свідчить про те, що у Подільській губернії за період 1862-1864 років спостерігалось загальне зростання ремісничого виробництва, особливо у сфері виробництва одягу та взуття. Однак, у деяких

ремеслах, таких як пічники та муляри, спостерігалось зменшення кількості робітників, що може бути пов'язано з тимчасовим припиненням будівельних робіт. Загальна кількість ремісників у губернії збільшилася з 4.243 у 1862 році до 4.484 у 1864 році, що свідчить про зростання загального рівня ремісничого виробництва. Однак, у 1863 році спостерігалось незначне зниження до 4207 осіб, що може бути пов'язано з економічними факторами або політичними подіями того часу (польське повстання 1863-1864 рр.).

Якщо порівнювати по ремеслах, то хлібопекарі, булочники та м'ясники становили значну частину ремісників у всі три роки. Кількість майстрів у цих галузях була відносно стабільною, тоді як кількість робітників та учнів коливалася. У 1863 році кількість робітників у м'ясників зросла до 121, але вже у 1864 році зменшилася до 67. Булочники та пекарі демонстрували подібну тенденцію, тоді як кількість кондитерів залишалася відносно низькою та стабільною протягом усього періоду.

Кравці, шевці та кушніри були найбільш поширеними професіями у цій категорії. Кількість кравців залишалася відносно стабільною, тоді як кількість шевців дещо зменшилася у 1863 році, але зросла у 1864-му. Кушніри демонстрували значне зростання кількості майстрів та робітників у 1864 році порівняно з попередніми роками. Чоботарі також мали стабільну кількість майстрів, але кількість робітників та учнів коливалася.

У виробничій сфері, спостерігалася різноманітність професій. Пічники, столяри та мідники були найбільш поширеними. Кількість пічників та столярів зростала протягом усього періоду, тоді як кількість мідників залишалася відносно стабільною. Шорники, каретники та ковалі мали відносно невелику кількість майстрів, але кількість робітників та учнів коливалася.

У кількісному показнику величина ремісників у кожному повіті різнилася, а тому їх відсоток, до загальної кількості населення був різним. Для прикладу візьмем Брацлавський повіт, де у пореформений період в

середньому нараховувалось 3.381 ремісника. Якщо в 1864 р. тут проживало 156.382 осіб, то ремісники складали приблизно 2.16% від загальної чисельності населення.

Рис. 1.

По спеціалізації їх числове вираження було наступне: шевців – 656 осіб, шкіряне виробництво – 195, ковалів – 223, теслярів – 326, слюсарів – 17, пильщиків – 44, ткачів – 947, бондарів – 207, столярів – 131, гончарів – 159, ложкарів – 44, кравців – 167, будівельників – 135, стельмахів – 75, шорників – 10, каменоломів – 52, маслобоїв – 3 особи [10, с. 40].

У Балтському повіті картина дещо різнилася. Там у цей же проміжок часу проживало 210.069 осіб, де величина ремісників, згідно з нашими підрахунками, складала лише 383 особи, що становило приблизно 0.18 % від загальної чисельності населення повіту [9, с. 18].

У досліджуваний період ремісництво в Подільській губернії характеризувалося поділом за формою збуту виготовленої продукції. Одна частина виробників займалась лише виготовленням продукту, а питанням сировини, замовлення та збуту займалися торгівці (переважно з поміж євреїв). При такій формі товар був відокремлений від ремісника. Це вже чимось нагадувало зародження мануфактурного виробництва. Але на

відміну від ремісничого виробництва, де майстер маючи високу кваліфікацію, самостійно створював товар від початку до кінця, на мануфактурі робітники спеціалізувалися на виконанні певних операцій, що призвело до відокремлення виробника від засобів виробництва та готового продукту.

Друга частина ремісників самостійно виробляли свій продукт, як на замовлення, так і на базар. Виробництво на базар, це створення продукту для невідомого споживача, але із загальними вимогами.

Ті ремісники, які працювали на давальницькій сировині ставали все більш залежними від торгівця, і з часом перетворювались на найманих робітників. Кінцевий продукт також вилучався торгівцем, для подальшого його перероблювання. І оскільки функцію торговця у губернії переважно виконували євреї, то залежність від них, українцям не дуже подобалась. Але попавши до них у залежність, ремісник позбавляв себе права вибору.

Давальницька система сировини була поширена лише у тих галузях, де виробництво було сезонним або вимагало специфічних навичок, які були доступні лише окремим ремісникам. Така форма не мала широкого поширення у губернії, але мала місце у таких галузях як: прядіння, ткацтво, кушнірство, ковальство тощо. Її використання було зафіксоване у Літинському, Кам’янецькому, Могилівському, Проскурівському та Ушицькому повітах.

Якщо подільські ремісники переважно приймали замовлення від своїх односельців, і дуже мало виготовляли продукції на базар, то російські ремісники майже нічого не приймали на замовлення. Все що виготовляли йшло на продаж – черевики, чоботи, предмети вбрання тощо. Усі ці речі ремісники постачали за певну плату купцям, які їх продавали у своїх магазинах [17, с. 1].

Також ремісниче виробництво можна розглядати зі статевого та вікового складу. Переважна більшість ремісників у губернії були чоловіки,

хоча було чимало ремесел, як то прядіння, ткацтво, в'язання, вишивання, плетіння, мереживна справа, рукавичне виробництво, приготування щетини, виготовлення молочних продуктів тощо, де жінкам належала визначальна роль. Крім того, жіноча праця використовувалась у виробництвах, які на перший погляд, не носили жіночого характеру, як то кушнірство, шевство, чинбарство, виготовлення сита й решета, фарбувальне виробництво, гончарство, формування глиняних речей та статуеток, виготовлення сальних свічок тощо. Майже у кожному ремісничому виробництві, по міру можливого, брала участь дружина та діти. Все залежало від виду ремесла, природно-географічного середовища, наближеності до міст та містечок тощо. Вони виконували дрібніші роботи, а місцями працювали на рівні з чоловіком.

У ремісничому виробництві досить часто залучалась і дитяча праця. В окремих ремеслах залучали дітей вже з 8 років [8, с. 16]. Також ремісники досить часто, як то видно із вище поданої таблиці, брали в найми дітей у статусі учнів. У деяких виробництвах, як то гаптувальники, годинникарі, ткачі тощо, величина учнів в деякі роки перевищувала кількість робітників. На нашу думку, то було викликано дешевизною дитячої праці. Якщо взяти показники вище поданої таблиці, то в 1862 р. у губернії працювало 8.199 ремісників, із них 1.704 були учні, що становило 20,78 % від усіх працівників в ремеслі. В 1863 р. цей показник становив 22,74 %, а в 1864 р. – 24,32 %. Учнями ставали з 10 – 12 років. А в 15 – 16 років ставали повноцінними робітниками. Навчання професії передавалося з покоління в покоління, що забезпечувало стабільність та якість виробництва.

Однією з особливостей губернії було те, що ліси займали лише 10,74 % від усієї площі. Всупереч відносно невеликій лісистості, у регіоні активно розвивалися деревообробні ремесла. Ліси склалися переважно з листяних порід, таких як дуб, бук та граб, які були цінними для виробництва меблів, будівельних матеріалів, посуду, інструментів та інших дерев'яних виробів.

Подільська губернія мала давні традиції у деревообробці, що сприяло формуванню кваліфікованих кадрів. Найбільш поширеними ремеслами були:

Столярство – це ремесло, пов'язане з виготовленням меблів та інших виробів з дерева. Столяри виготовляють стільці, столи, шафи, ліжка, шафи, двері, вікна та інші вироби з дерева, використовуючи різні породи дерева та техніки обробки дерева. Цей вид ремесла був майже у кожному повіті.

Теслярство – це ремесло, пов'язане з будівництвом споруд з дерева. Теслярі виготовляють дерев'яні конструкції для будівництва будинків, дахів, мостів, сараїв та інших споруд, використовуючи різні породи дерева та техніки обробки дерева. Цей вид виробництва також був присутній у кожному повіті.

Різьбярі по дереву – це ремісники, які спеціалізуються на художній обробці дерева. Вони виготовляють різноманітні вироби з дерева, такі як скульптури, рельєфи, ікони, рами для картин та інші декоративні елементи. Цей вид ремесла не мав широкого поширення по губернії, а був зосереджений переважно у Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському, Летичеві та Брацлаві.

Бондарство – це традиційне українське ремесло, пов'язане з виготовленням бочок, діжок, відер та інших виробів з дерева. Бондарі використовували спеціальні інструменти, такі як долота, струги, молотки, кліщі та інші, щоб формувати деревину та з'єднувати деталі виробу. Цей вид виробництва знаходився переважно у містах та великих селах. Найбільш поширеними виробами бондарства у Подільській губернії у досліджуваний період були:

Таблиця 2

Вироби бондарства у Подільській губернії

Назва виробу	Призначення
Кадуби	Великі та середні бочки для збереження муки
Полубочки	Для закваски огірків і виробництва вишняку
Фаски	Для зберігання вершкового масла
Бербениці	Для зберігання сиру
Балії	Для прання
Відра	Для зберігання і перенесення води
Мазниці	Для дьогтю в дорозі
Скопець	Посуд для зберігання молока під час доїння
Масляничка	Діжа в якій били сметану
Діжка	Ємність, у якій квасили хліб

Виготовлення возів – це традиційне ремесло, пов'язане з виробництвом транспортних засобів(екіпажів, возів, саней тощо), призначених для перевезення вантажів та людей. Найбільшого поширення цей вид виробництва набув у Балтському, Літинському та Ольгопільському повітах під назвою екіпажне виробництво. Паралельно існувало ще одне, ніби доповнююче, ремесло – стельмаство. Це ремесло яке виготовляло різноманітні дерев'яні вироби, пов'язані з транспортом та сільським господарством. До його обов'язків входило створення возів, саней, коліс та інших дерев'яних деталей для них.

Поклади глини у губернії сприяли розвитку гончарства, виробництву цегли, формуванню глиняних речей тощо.

Гончарство на Поділлі мало глибокі історичні корені. Ще з давніх-давен гончарні вироби використовувалися для зберігання їжі та води, приготування страв, а також для ритуальних й декоративних цілей. Це ремесло відіграло важливу роль у розвитку культури та побуту подолян. У

пореформений період у губернії гончарством займались майже у кожному повіті, але неякісна глина не давала можливості створювати якісні вироби. Лише у декількох місцинах, які згодом стали центрами гончарства, виготовлялася високоякісна кераміка. До таких належали: Бар, Зіньків, Меджибіж, Сатанів, Смотрич, Кам'янець-Подільський, Янів та Ямпіль. Кожен із вказаних центрів мав багаті традиції та високий рівень майстерності. Найкращий посуд виготовляли в околицях Зінькова, Пирогівки та Покутинців Летичівського повіту. Той посуд славився на всіх українських землях своєю якістю та унікальним дизайном [5, с. 47]. У народі вважали, що гончарство не може зникнути, оскільки каша і борщ зварені в іншій посудині, не будуть мати того смаку, як з глиняного горшка [15, с. 20].

Гончарство дуже залежало від якості глини, вартості дров та майстерності ремісника. Процес виготовлення керамічних виробів складався з кількох основних етапів. Спочатку заготовляли глину й очищали від домішок. Робили її готовою до формування. Згодом з допомогою гончарного круга створювали бажану форму виробу. Сформований виріб сушили та випалювали у гончарній печі при високій температурі. Випал надавав кераміці міцності та завершеного вигляду. Деякі вироби покривали глазур'ю, що додавало їм блиску, кольору та додаткового захисту. Після глазурювання вироби знову випалювали. Подільські гончарі створювали неповторні вироби, використовуючи традиційні методи формування та декорування. Їхні глечики, тарілки, чашки, горщики тощо продавалися як на місцевих базарах, так і за межами губернії. Найбільш розвинутим гончарство було у Вінницькому, Летичівському та Ольгопільському повітах [14, с. 145].

В ряді повітів із глини, за допомогою станків, виготовляли глиняні вироби. У Летичівському повіті таке виробництво було лише у двох селах: Шрубкові та Митківцях. Виробляли лише різні горщики. Вироби робили по потребі, без всякої промислової мети. Вироби продавали через перекупників

євреїв торгівців. Горщики коштували від 1,5, 2, 3, 5 і до 15 коп. Тарілки від 1,5, 2, 3, і до 6 коп. [11, с. 16].

Виробництво цегли, у досліджуваний період, мало локальний характер. Невеличкі цехи (цегельні) будувались при поміщицьких маєтках, а цегла вироблялась для власних потреб. Цегляних будинків у селах майже не було, а в містах їх налічувались одиниці. Так в 1865 р. м. Балті нараховувалось 18 цегляних будинків, Брацлаві – 4, Вінниці – 30, Гайсині – 8, Летичеві – 21, Літин – 5, Могилів – Подільському – 45, Новій Ушиці – 32, Ольгополі – 2, Проскурові – 99, Кам’янці-Подільському – 687 [16, с. 119].

Наявність у губернії покладів різних порід каменю сприяли виникненню ремесел, пов'язаних з обробкою каменю та виготовлення кам’яних виробів. До цієї групи ремесел належали такі професії як каменяр, різьбяр по каменю, майстер мозаїки та інші.

Каменярі – це ремісники, які займалися обробкою каменю та будівництвом споруд з каменю. Вони видобували камінь з кар’єрів, обробляли його та використовували для будівництва будинків, церков, мостів та інших споруд.

Різьбярі по каменю – це ремісники, які спеціалізувалися на художній обробці каменю. Вони виготовляли різноманітні вироби з каменю, такі як скульптури, рельєфи, фонтани, пам’ятники та інші декоративні елементи.

Майстри мозаїки – це ремісники, які спеціалізувалися на виготовленні мозаїчних панно з каменю та інших матеріалів. Вони створювали складні композиції з дрібних камінчиків, що утворювали зображення або орнамент [3, с. 184].

Кам’яні ремесла були поширені в Кам’янецькому, Ушицькому та Ямпільському повітах, багатих на природний камінь. Ці ремесла були необхідні для будівництва та декорування споруд, а також для виготовлення різноманітних виробів з каменю, які використовувалися в побуті та господарстві. Кам’яні вироби переважно виготовлялися в селах

Ямпільського повіту – Бандишівка, Мервинці, Буша, Дзизів -Брід, Русава і Стіна. Зазвичай там виробляли ручні кам'яні жорна й жорнові камені для водяних і вітряних млинів, кам'яні хрести та пам'ятники, які продавали на базарах Одеси, Миколаєва, Херсону [18, с. 298].

Поклади піску у губернії сприяли розвитку такого ремесла як гутництво. Це виробництво скла та виробів зі скла. Сам процес полягав у плавленні сировини (піску, поташу або соди, вапна), з добавкою додаткових компонентів для кольору або прозорості, у спеціальних печах, де вони перетворювалися на рідке скло. Процес тривав до 24 годин, до повного розплавлення й очищення. Розплавлену масу набирали на спеціальну трубку і видували необхідну форму, обертаючи трубку. Для отримання необхідної форми майстри використовували різноманітні інструменти. Щоб виріб не лопнув, його охолоджували поступово кілька днів. Лише охолоджений виріб шліфували, полірували тощо. Місця де виробляли скляні вироби називали гутами. А те що в губернії було багато населених пунктів під назвою Гута (Нова Гута, Стара Гута), вказує широке поширення склоробного промислу в цьому регіоні. Велика кількість гут вказує на те, що регіон міг навіть спеціалізуватися на виробництві скла.

Водні ресурси губернії у досліджуваний період також спонукали подолян до розвитку ремесла. Велика кількість річок давала можливість місцевим жителям облаштовувати млини, та займатись борошномельним промислом. Ще з давніх часів вітряки та водяні млини були майже у кожному селі. У 1867 році у межах Подільської губернії діяли 2.693 млини, з них у містах — лише 141 млин, які виробляли менше десятої частини борошномельної продукції. Ще 240 млинів діяли у містечках, а 2.312 — у селах. Це майже 85% від загальної кількості млинів. Така велика кількість млинів у сільській місцевості пояснюється тим, що вони традиційно були складовою фактично кожного поміщицького господарства та доволі прибутковим підприємством для землевласників [7, с. 1]. Млини були як

правило дерев’яної конструкції. Так в Летичівському повіті, в селі Волосівці було аж 4 однакових водяних млинів, у Моломолинцях — 2, в Ярославці — 1, в Митківцях — 1, Редвинцях — 2 і т.д. Серед них були й такі, що працювали цілий рік. Млини часто віддавались в оренду.

У млинах робили помел різного зерна. Величина помелу у водяних великих млинах рівнялась до 6 четвертин, в малих до 5 четвертин, а в вітряних до 3 четвертин. Петлювання ж борошна здійснювалось лише на великі свята: Різдво та Великдень, храмові свята, весілля, Христини, поминальні обіди [11, с. 16].

До другої категорії ремесел ми віднесли ремесла, джерелом розвитку яких були продукти сільськогосподарського виробництва.

До найбільш відомих ремесел, що існували на українських землях з часів сивої давнини були прядіння й ткацтво. Ці види виробництва були переважно селянським ремеслом та існували майже в кожному селі. За сировину використовували льон, коноплі та вовну овець. Ткали як чоловіки, так і жінки. На верстатах робили полотно, рядна, рушники, скатерки, холошні, запаски, килими тощо.

У виробництві полотна жителі губернії 4 основні верстати: вертикальний, горизонтальний, педальний та нитково-човникового переплетення. Процес ткацтва у своєму розвитку включав кілька основних етапів.

Спочатку здійснювалась підготовка сировини. Залежно від виду тканини використовувалися різні матеріали: льон, коноплі, вовна. Нитки прялися, фарбувалися і змотувалися в клубки. Згодом настроювався ткацький верстат, і натягувалися нитки які формували основу майбутньої тканини. Основний процес ткацтва полягав у створенні тканини шляхом переплетення двох систем ниток: основи й утку. Різні види переплетень створювали різні візерунки та текстури. Після завершення ткацтва тканину знімали з верстата, обрізали та обробляли краї. Також тканину могли прати,

гладити та обробляти для досягнення необхідної текстури та зовнішнього вигляду.

Ткацтво на селянському верстаті було досить складним і трудомістким процесом, який вимагав навичок і досвіду [8, с. 12]. Як видно із вище поданої таблиці, 1862-1864 рр. ткачі були однією із найбільших чисельних ремісничих категорій населення. Цим видом роботи займались від 8 до 15 осіб в кожному селі. Займалися ткацтвом переважно у вільний час після польових робіт. Найбільше цим видом ремесла займались у Брацлавському повіті, де станом на 1871 р. їх нараховувалось 947 осіб. У ряді подільських сіл вміння працювати на ткацькому верстаті було обов'язковим. Так, в Чернянській волості Балтського повіту дівчину що не вміла ткати та вибирати килими ніхто не взяв би заміж [8, с. 92].

Своєю чергою ткацтво спонукало до розвитку ще ряд ремесел.

Фарбувальне виробництво – це категорія ремісників, які займались фарбуванням як тканин, так і шкіри. На Великдень робили навіть писанки.

Вишивальне ремесло займалось оздобленням тканин вишивкою. Подільська губернія славилася вишивкою білим по білому, хрестиком, гладдю. Вишивали рушники, сорочки, скатертини тощо.

Кравецтво – пошив одягу на замовлення. Шили як свитини, так і жіночі сукні. Одяг поділявся на селянський та міщанський. Кравчині жили переважно у містечках, інколи у великих селах. Переважна більшість кравців були євреї. Сукні шили із тканини, що приносили самі замовники. Шапки й картузи шили із власного матеріалу, який купляли у торгівців.

Плетіння тасьм та поясів – це вид ремесла який займався виготовленням різних аксесуарів, як то тасьма та пояси, з різних матеріалів (ниток, мотузків, шкіри) та за допомогою різних технік. Особливо великої майстерності досягли у виробництві поясів, які вироблялись із вовни. Цим виробництвом у губернії займались переважно жінки старообрядниці «Пилипонки».

Мереживна справа — це вид рукоділля, який включав виготовлення мережива за допомогою різних технік, таких як в'язання гачком, в'язання спицями, вишивання, плетіння на коклюшках та інші. Мереживо використовували для прикраси одягу, побутових текстильних виробів, аксесуарів та інших предметів. У губернії цією справою займались переважно єврейські жінки, які добре знали всі тонкощі цього ремесла.

Килимарство — ремесло що займалось виготовленням килимів. Килими ручної роботи були поширені в Подільській губернії. Для них використовували вовняні нитки, фарбовані рослинними барвниками. Килими прикрашалися візерунками у вигляді квітів та птахів. У святкові дні вішалися на стіни, щоб прикрасити кімнату.

Плетіння виробів із соломи (картузів, кошиків тощо). Коли солома починала жовтіти, з неї плели тясми, із яких зшивали картузи. Їх широко використовували у буденному житті селяни. Таке виробництво існувало у кожному селі, а продукція розходилась дуже швидко.

Іншим видом сировини, що була продуктом тваринництва, й широко використовувалась у багатьох ремеслах, була — шкіра. Саме обробка та перероблення шкіри давала роботу багатьом видам виробництв. До цієї групи ремесел належали такі професії як чинбарі, швеці, сідлярі, шорники та інші. Працювали вони майже тільки на замовлення, виробляючи за відому плату шкіри принесені їм замовниками. Виробництво здійснювалось силами своєї сім'ї, і лише інколи могли найняти одного або двох працівників.

В Україні людей які займались обробкою шкіри називали чинбарями. У їхньому ремеслі обробка шкіри була складним та багатоступеневим процесом, який мав на меті обробку сирої шкіри тварин з метою перетворення її в міцний і гнучкий матеріал для виготовлення різноманітних виробів.

Сирі шкіри очищали від м'яса, жиру та волосся. Це робилося вручну або за допомогою спеціальних інструментів. Після цього шкіри

замочувалися у воді для видалення залишків м'яса та волосся, а також для пом'якшення. Найскладнішим і найвідповідальнішим процесом був процес дублення. Він здійснювався за допомогою природних або хімічних дубильних речовин. Після дублення шкіру змащували жирами або оліями для додання їй еластичності та міцності. Потім шкіру висушували. Прикінцевим етапом обробки було фарбування, полірування шкіри для отримання необхідної текстури та зовнішнього вигляду. Шкіра, виготовлена чинбарським способом, використовувалася для виготовлення різноманітних виробів, зокрема: одяг та взуття, сумки та аксесуари, меблі та декоративні вироби тощо [6, с. 21-23].

Іншим широко поширеним ремеслом у Подільській губернії у пореформений період було кушнірство. Це й вид ремесла був одним з найдавніших і найшанованіших в Україні. З давніх часів люди використовували хутро для захисту від холоду, створення одягу та предметів побуту. Цей вид діяльності також включав складні технологічні процеси, які дозволяли перетворити сиру шкіру з хутром у високоякісний продукт, готовий до використання.

Спершу відбувався відбір шкір тварин, які мали високоякісне хутро. Для цього використовуються переважно шкіри місцевих тварин (лисиць, кроликів, куниць, овець, кіз тощо. Але в ряді випадків використовували привізні шкірки норок, соболів, єнотів та інших хутрових тварин.

Спочатку сирі шкіри очищали від залишків м'яса й жиру за допомогою галунів грису (подрібнених оболонок зернових культур), а також промивали. Потім шкіри піддавали консервації для запобігання їх псуванню. Ключовим моментом, була обробка дубильними речовинами для збереження гнучкості та міцності. Оброблену шкіру знежирювали та сушили.. Це дозволяло зберегти природну структуру хутра. Найпоширенішим цей вид ремесла був у Проскурівському, Ольгопільському та Балтському повітах. Величина майстрів даної професії, як видно із поданої таблиці, була не значною, але

вони були представлені майже в кожному повіті. У даному ремеслі залучались діти з 12 років. Окремих майстерень не було, а тому все здійснювалось у будинку в майстра. Артільного устрою виробництва не існувало. Вироблені кожухи продавали на місцевих ярмарках, за ціною від 9 до 20 руб. Все залежало від якості шкіри, кольору вовни, величини виробу тощо [9, с. 17].

Також обробкою шкіри займались:

Шевці – ремісники, що займався виготовленням взуття на замовлення та його ремонтом. Їхні вироби не відрізнялись особливими вишуканостями. Виготовлялось взуття переважно селянське, і поділялось на чоловіче, жіноче та дитяче. За роботу платили від 30 до 50 коп. за пару. Але ціна ще залежала від особливості оздоблення. У роботі використовували примітивні знаряддя праці. Не робили якихось особливих покроїв та не використовували якісь особливі види шиття. Такі ремісники наймали робітників, і брали навіть учнів. Виробництво взуття, серед інших ремесел, вважалося одним із найвигідніших, оскільки чоботар заробляв вдень від 40 коп. до 1 руб. Шевці були майже в кожному населеному пункті губернії. Конкуренції виробники не відчували, оскільки поряд не було жодного аналогічного дрібного фабричного виробництва.

Кожухарство – було одним з традиційних ремесел, яке існувало в кожному повіті губернії. Воно спеціалізувалося на виробництві верхнього одягу, такого як чоловічі та жіночі кожухи, безрукавки, жилетки та інші вироби. Виробництво велось виключно в будинку ремісника, і до виробничого процесу залучались як члени сім'ї, починаючи з 12 річного віку, так і наймані робітники. Сировину використовували із власних овець, або купували у сирому вигляді в місцевих вівчарів промисловців. Покрій робили простий без надмірностей. Збувалися на місцевих базарах по 9-20 руб.

Сідлярі – це ремісники, які займалися виготовленням сідел та упряжі для коней та інших тварин. Вони виготовляли сідла, повіддя, вуздечки та інші види упряжі, використовуючи шкіру та метал.

Шорники – це ремісники, які спеціалізувалися на виготовленні упряжі для коней. Упряж – це комплекс шкіряних виробів, які використовуються для управління конем і з'єднанні його з возом. Він виготовляв вуздечки, постромки, хомутів тощо. Фахівців цього виду виробництва було дуже мало. Так у Вівсяниківській волості була лише одна людина, яка займалась цим ремеслом [8, с. 12]. Виріб робили із матеріалу замовника, оскільки шкіри були дуже дорогими.

Також існувало ремесло, яке використовувало щетину тварин для виготовлення щіток.

Найбільш шанованим ремеслом було ковальство. Це був вид ремесла, який спеціалізувався на обробці металу за допомогою кування. Ковалі виготовляли різноманітні знаряддя праці, сошники, лемеші й чересла для плугів, обковували залізом ворота, долота, струги, ломи, сокири, підкови для коней, виготовляли ланцюги тощо. Цей вид ремесла завжди забезпечував сільське господарство всім необхідним, а населення – побутовими предметами. Асортимент кованої продукції відповідав характеру та територіальним особливостям місцевого господарства. В процесі виробництва, як колись у давнину, продовжували використовувати горн, молотки, ковадла та інші інструменти, щоб формувати метал за допомогою кування. Як і колись, ковалі залежали від сировини.

« ...Якщо руда не була під руками і якщо її обробка коштувала значно дорожче від купівельного заліза, то кузня була не частим явищем у селі» [1, с. 22]. Однак поява великої кількості порівняно дешевого заліза, що виготовлялося на металургійних заводах півдня України у другій половині XIX ст. сприяло розповсюдженню цього ремесла.

Звільнення селян від кріпацтва також позитивно вплинуло на розвиток ремесла. Це сприяло зростанню кількості самостійних ковалів, які могли відкривати власні майстерні – кузні. Через зростання їх кількості, вони почали спеціалізуватися на виготовленні певних видів виробів: підкови, сільськогосподарських знаряддя, побутових предметів тощо. Особливістю пореформеного періоду стало те, що цим ремеслом у губернії поряд з українцями та циганами почали займатись євреї [8, с. 85]. А в Віньковецькій волості Літинського повіту німці Герхнер й Люм'єр побудували механічно-ковальський завод, який виробляв до 200 пудів приладдя для парових машин та апаратів. Залізо для виробництва куплялось у Києві та Одесі [8, с. 14].

Ковальське виробництво вимагало не тільки фізичної сили, але й високої майстерності, знань та досвіду. Ковалі були висококваліфікованими ремісниками, які володіли широким спектром технік та інструментів для створення високоякісних та довговічних виробів. Крім виготовлення певних виробів, ковалі займалися їх ремонтом та обслуговуванням. Коваль в рік в середньому заробляв близько 40 руб., в той час, як, наприклад столяр до 30 руб., а бондар до 20 руб. [8, с. 16].

У пореформений період з'явилися мандрівні ковалі, які в пошуках роботи та кращого місця, переміщались між селами, попутно виконували дрібні замовлення. Раніше цю функцію виконували цигани. Ковалі поселялись у містечках та великих селах. Зі збільшенням населення та населених пунктів, зростав попит на ковальську продукцію. Також цьому сприяло зростання землеробства у пореформений період. Збільшення попиту (як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках) на хліб спонукало виробників до розширення площ орних земель, що, у свою чергу, призвело до зростання потреби у ковальських виробах [12, с. 38].

Важливою складовою ремісничого виробництва, що виникло в пореформений період і спеціалізувалося на виготовленні різноманітних предметів з дерева та каменю, стала токарна справа. Основними продуктами

цього ремесла були меблі, побутові предмети, декоративні вироби та інструменти. Ремісники вже почали використовувати машини зі стругання, довбання, пиляння. Всі ці машини були іноземного виробництва, зроблені із чавуну та заліза. Це ремесло належало переважно євреям. Фахівців цього виробництва було дуже мало, і зафіксовані вони лише у Балтському, Вінницькому, Літинському та Ольгопільському повітах. Так, у Вінницькому повіті токарне виробництво займалось виготовленням дерев'яного посуду та різного начиння. В с. Лозна обмежувались лише виробництвом веретен та іноді тарілок [8, с. 13, 33].

Дуже цікавим буде порівняння розвитку ремесла на проміжку від 1849 р. до 1861-1863 рр. Для цього ми створили таблицю по ключових професіях.

Таблиця 3

Ключові ремісничі професії

Професія	1849 рік (кількість осіб)	1862-1864 роки (кількість осіб)
Кравецтво	4-125	Майстри: 586-628 Робітники: 443-542 Учні: 365-438
Чоботарство	2-60	Майстри: 183-229 Робітники: 111-138 Учні: 87-168
Кушнірство	3-23	Майстри: 22-43 Робітники: 12-46 Учні: 7-34
Ковальство	1-23	Майстри: 131-137 Робітники: 98-120 Учні: 77-113
Столярство	1-46	Майстри: 227-200 Робітники: 113-156 Учні: 99-144
Теслярство	3-26	Майстри: 78-239 Робітники: 81-79 Учні: 49-40
Бондарство	20-2	Майстри: 96-161 Робітники: 54-97 Учні: 46-78
Ткацтво	1-24	Майстри: 129-126

Професія	1849 рік (кількість осіб)	1862-1864 роки (кількість осіб)
		Робітники: 20-35 Учні: 37-32

У 1849 р. ремісники жили у містах та містечках, в той час, як у пореформений період, більшість їх проживало у сільській місцевості. У 1849 р. селяни виробляли речі переважно для власного споживання, в той час, як в 60 – тих роках виготовляли речі на замовлення односельців, євреїв та жителів інших населених пунктів. Якщо у великоросійських губерніях вся «деревня» виробляла один якийсь товар, то в Подільській губернії, кожний ремісник робив свій товар, відмінний від інших. Як в 1849 р., так і в пореформений період існував поділ праці, та потреба бути ближче до ринків збуту. Якщо в 1849 р. більшість ремісників були євреями, і було важко визначити їх чисельність. Майже кожний єврей оголошував себе ремісником. То в досліджуваний період, оскільки більшість населення в губернії були українці які жили в селі, то гіпотетично можна вважати що більшість вже почали складати українці. Під виглядом ремісництва євреї займались контрабандою, прихованим шинкарством або іншими подібними промислами [2, с. 120]. В дореформений період ремеслом на селі займались халупники – найбільшні селяни, які не мали нічого, навіть власного житла, а в пореформений час ремеслом займались селяни різного майнового статку, але у власній оселі та навіть наймали робітників.

Таблиця 4

Чисельність ремісників у 1849 р. [2]

Назва ремесел	Кам'янець	Проскурів	Летичів	Літин	Вінниця	Брацлав	Гайсин	Балта	Ольгопіль	Ямпіль	Могилів
Кравців	125	27	25	21	68	15	4	20	7	12	13
Чоботарів	85	23	45	78	43	20	2	14	20	60	8
Кушнірів	23	3	5	4	5	6	3	2	2	2	1
Ковалів	23	5	4	3	6	1	2	4	2	4	4

Назва ремесел	Кам'янець	Проскурів	Летичів	Літин	Вінниця	Брацлав	Гайсин	Балта	Ольгопіль	Ямпіль	Могилів
Слюсарів	3	3	5	4	3	1	4	3	1	1	2
Ткачів	3	1	11	24	8	18	1	4	20	1	1
Столярів	46	15	6	6	10	6	2	15	2	4	4
Тесля	4	4	13	26	4	8	2	4	2	8	3
Каменярів	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Срібників	12	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-
Золотих майстрів	-	-	4	-	-	-	-	2	-	-	-
Годинників	-	5	-	-	-	2	-	-	2	-	-
Капелюшників	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Малярів	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Палітурників	-	-	7	37	-	-	-	-	-	-	-
Бондарів	-	-	-	-	4	-	-	-	-	20	-

В 1849 р. людей що займалось ремеслом було не багато – 1.265 осіб. ((337 (Кравців) + 398 (Чоботарів) + 56 (Кушнірів) + 58 (Ковалів) + 30 (Слюсарів) + 91 (Ткачів) + 116 (Столярів) + 76 (Тесля) + 0 (Каменярів) + 18 (Срібників) + 6 (Золотих майстрів) + 9 (Годинників) + 4 (Капелюшників) + 2 (Малярів) + 44 (Палітурників) + 24 (Бондарів)). Всього статистичним комітетом було зафіксовано 16 видів ремесел.

В 1862-1824 рр. вже офіційно зафіксовано 31 ремесло, у яких було залучено: 8.199 осіб (1862 рік) + 8.785 осіб (1863 рік) + 9.629 осіб (1864 рік).

Висновки. Ремесло на Поділлі мало давню історію та відіграло важливу роль у соціально-економічному розвитку регіону. Великий вплив на ремісничу діяльність у пореформений період продовжувало мати природньо-географічне середовище. Велика кількість корисних копалин, водних та земельних ресурсів сприяли розвитку подільських ремесел. Ремісники формувалися з поміж селян та містян, які у вільний від землеробських робіт час займалися виготовленням необхідних для господарства виробів. Сировиною для ремесла слугували переважно природні матеріали, такі як дерево, глина, камінь, пісок та продукти

сільськогосподарського виробництва. Ремесло ставило за мету виготовляти у невеликих обсягах ту продукцію, яка б задовольняла потреби місцевих жителів. У цій сфері зазвичай працювала одна людина або невелика група осіб, часто членів однієї родини.

Реформа 1861 року внесла істотні зміни у правове становище селян-ремесників. Вони отримали свободу та можливість вільно переміщатися, обирати місце проживання та роботи. Певна кількість ремесників отримала можливість переїхати до міста. Технологічний розвиток ремесничого виробництва на території Подільської губернії залишався досить низьким та базувався на ручній праці. Це своєю чергою обмежувало обсяги виробництва та продуктивність праці. Ремесники мали високу кваліфікацію та працювали за ремесничими традиціями. За організацією праці ця галузь була індивідуальною або сімейною, що дозволяло майстрам зберігати контроль над усіма етапами виробництва.

Кількісно ремесники у кожному повіті різнилися, а тому їх відсоток до загальної чисельності населення був різним. Також у пореформений період ремесництво в Подільській губернії характеризувалося поділом за формою збуту виготовленої продукції. Одна частина виробників займалася лише виготовленням продукту, а питанням сировини, замовлення та збуту займалися торгівці (переважно з поміж євреїв). При такій формі товар був відокремлений від ремесника. Друга частина ремесників самостійно виробляла свій продукт, як на замовлення, так і на базар. Виробництво на базар створювало продукт для невідомого споживача, але із загальними вимогами.

Статевий та віковий склад ремесників був різноманітним, з переважанням чоловіків, але зі значною участю жінок та дітей.

Література

1. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX-початок XX ст.). Київ, 1991. 114 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния Т.Х. Ч.2. Санкт Петербург, 1849 с.
3. Воронцов В. Очерки кустарной промышленности в России. СПб., 1886. 241 с.
4. Географическо-статистический словарь Российской империи. СПб., 1878. 562 с.
5. Григорьев-Наш. Поділля. Поділля. Географічно-історичний нарис. Кам'янець-Подільський, 1918 р. 84 с.
6. Кустарные промыслы России. Москва, 1900. 27 с.
7. Ковальчук А. Від водяних до повітряних млинів – як розвивалось млинарство на Хмельниччині. URL: <https://khmelnyskyi.name/uk/eternal-6061-vid-vodyanyh-do-povitryanyh-mlyniv-yak-rozvyvalos-mlynarstvo-na-hmelnichchyni> (дата звернення: 15.08.2024).
8. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. *Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел.* Каменец-Подольск: Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.
9. Муляр А.М. Балтський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 8(142).
10. Муляр А.М. Брацлавський повіт у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості соціально-економічного розвитку, демографії та станової стратифікації. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 5(139).
11. Муляр А.М. Летичівський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862-1872 рр.): особливості демографічного та

соціально-економічного розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2023. № 2(136). С. 11-17.

12. Муляр А.М. Розвиток землеробства в Подільській губернії у пореформений період (1862-1872 рр.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2024. № 6 (161).

13. Муляр А.М. Селянська реформа 1861 р.: особливості її багатогранної реалізації в Російській імперії та Подільській губернії. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2024. № 2 (157).

14. Общедоступные ремесла и промыслы. Ч.І. Москва, 1871. 180 с.

15. Прусевич А.Л. Кустарные промыслы Подольской губернии. Гончарный промысел. Каменец-Подольск, 1916. 133 с.

16. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.

17. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. I. Третье издание. СПб., 1907. 596 с.

18. О разверстании в Юго-Западном крае. *Труды Императорского Вольного Экономического Общества*. Санкт Петербург, 1882.

References

1. Bonkovska S.M. Blacksmithing in Ukraine (XIX-early XX centuries). Kyiv, 1991. 114 p.

2. Military and statistical review of the Russian Empire. Podolsk province T.H. Part 2. St. Petersburg, 1849 p.

3. Vorontsov V. Sketches of handicraft industry in Russia. St. Petersburg, 1886. 241 p.

4. Geographical and Statistical Dictionary of the Russian Empire. St. Petersburg, 1878. 562 p.

5. Grigoriev-Our. Podillia. Podillya. Geographical and historical sketch. Kamianets-Podilskyi, 1918. 84 p.
6. Handicrafts of Russia. Moscow, 1900. 27 p.
7. Kovalchuk A. From water to air mills-how milling developed in Khmelnytskyi region. URL: <https://khmelnytskyi.name/uk/eternal-6061-vid-vodyanyh-do-povitryanyh-mlyniv-yak-rozvyvalos-mlynarstvo-na-hmelnychyni>.
8. Materials for the study of the Podolsk province in statistical and economic relations. *Central Statistical Committee. Ministry of Internal Affairs*. Kamenets-Podolsk: Typ. Gub. uprav. 1873. 243c.
9. Mulyar A.M. Baltsky district in the post-reform period (1862-1872): features of socio-economic development, demography and class stratification. *International scientific journal "Internauka"*. 2023. № 8 (142).
10. Mulyar A.M. Bratslav district in the post-reform period (1862-1872): features of socio-economic development, demography and class stratification. *International scientific journal "Internauka"*. 2023. № 5 (139).
11. Mulyar A.M. Letychivskyi district of Podilska province in the post-reform period (1862-1872): features of demographic and socio-economic development. *International scientific journal "Internauka"*. 2023. № 2 (136). P. 11-17.
12. Mulyar A.M. Development of agriculture in the Podolsk province in the post-reform period (1862-1872). *International scientific journal "Internauka"*. 2024. № 6 (161).
13. Mulyar A.M. Peasant reform of 1861: features of its multifaceted implementation in the Russian Empire and Podilska province. *International scientific journal "Internauka"*. 2024. No. 2 (157).
14. Publicly available crafts and trades. Part I. Moscow, 1871. 180 p.
15. Prusevich A.L. Handicrafts of the Podolsk province. Pottery crafts. Kamenets-Podolsk, 1916. 133 p.

16. Statistical Bulletin of the Russian Empire. series I. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg, 1866. 453 p.

17. Tugan-Baranovsky M. Russian factory in the past and present. Volume I. Third edition. St. Petersburg, 1907. 596 c.

18. On Deployment in the South-Western Territory. *Proceedings of the Imperial Free Economic Society*. St. Petersburg, 1882.